

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS

ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO

POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

8-A/2012

ZESZYT 30

ROK 109

ISSUE 30

YEAR 109

BARBARA PIERŚCIONEK*

OGRODY UŻYTKOWE KLASZTORÓW BERNARDYŃSKICH

UTILITARIAN GARDENS OF BERNARDINE MONASTERIES

Streszczenie

Klasztory bernardyńskie budowano przede wszystkim na przedmieściach lub w pobliżu głównych traktów komunikacyjnych i handlowych. Kompleksy usytuowane poza murami posiadały ogrody użytkowe, a do dóbr klasztornych należały także łąki, pola, lasy, stawy oraz całe wsie. W takich przypadkach reguła zakonna była łamana drastycznie, gdyż zakony żebracze nie posiadały wartościowej własności. Formy ogrodów nie przetrwały do czasów współczesnych, zachowały się jedynie wirydarze. Niniejszy referat porusza problematykę użytkowych ogrodów klasztornych, a także bernardyńskich gospodarstw rolnych i ich znaczenia dla postaci krajobrazów lokalnych.

Słowa kluczowe: ogrody użytkowe, gospodarstwa bernardyńskie, warzywniki, wirydarze

Abstract

Bernardine monasteries were built mostly in the suburbs or near the main communication and trade tracts. The building complexes, which were situated outside the city walls, had utilitarian gardens and monasteries, property included meadows, fields, forests, ponds and even the whole villages. In these cases monasticism rules were broken severely, because the mendicant orders had no valued property. The forms of gardens did not survive until present days, only viridaries were preserved. This paper raises the issue of utilitarian monastery gardens as well as the Bernardine farms and its meaning for the shape of the local landscape.

Keywords: utilitarian gardens, Bernardine farms, vegetable gardens, viridaries

* Dr inż. arch. Barbara PierścioneK, Katedra Budownictwa i Architektury, Wydział Budownictwa, Politechnika Opolska.

Na terenie Polski działalność franciszkanów obserwantów jest datowana na 2 połowę XV wieku¹. Do badań opartych na materiałach źródłowych, pisanych oraz ikonograficznych, wybrano zachowane klasztory bernardyńskie, położone w granicach współczesnej Polski i ufundowane w latach: od 1453 r. (fundacja pierwszego klasztoru bernardynów w Krakowie) do 1595 r. (fundacja klasztoru w Przasnyszu na Mazowszu). Pomimo datowania polskiego średniowiecza na koniec XV wieku, architektura wzniesionych wówczas kompleksów klasztornych, formalnie późnogotyckich, stylistycznie jest przykładem gotyku, co często określane jest także jako regres stylowy (na Śląsku – klasztor we Wrocławiu i Jaworze)². Badacze architektury na przełomie XIX i XX wieku, m.in.: Marian Sokołowski, Grzegorz Worobjew i Adolf Szyszko-Bohusz, już wówczas zwrócili uwagę na regres występujący w budownictwie mazowieckim, dotyczący również klasztoru w Przasnyszu, który jest przykładem gotyku „spóźnionego”.

Otoczenie klasztorów bernardyńskich w dużej mierze wynikało z lokalizacji konwentów, a niemały wpływ miał na to również żebraczy charakter zgromadzenia. Wyrzeczenie się posiadania dóbr ziemskich skazywało braci żebrzących na osiedlanie się w pobliżu miast. Konstytucje zakonne nakazywały budowę siedzib na przedmieściach, a niejednokrotnie, na terenach niewykorzystanych w innych celach miejskich. Jak pisał Raoul Manselli: „Franciszkanie wybierają na mieszkanie siedziby ubogie, w niezbyt odległym od miast miejscu, ale w takiej odległości, żeby mieć mogli spokój i zachować milczenie”³. W źródłach bernardyńskich znajdują się zapisy o lokalizacji *extra muros, in suburbio, in oppido suburbio, circa civitate*⁴. Najczęściej osiedlano się w pobliżu dróg wiodących w stronę bram miejskich. Takie położenie w XV wieku, przy rozwijających się przedmieściach, było również ze względów ekonomicznych rozwiązaniem korzystnym. W wyborze miejsca osiedlenia się zakonników doszukiwano się wymiaru symbolicznego. Pozbawione bogatego wystroju konwenty były dominantą na tle pejzażu ubogich dzielnic, akcentując tym samym skromność i pokorę. Według Mariana Kutznera obserwanty, chcąc odwzorować położenie siedziby św. Franciszka pod Asyżem, starali się o budowę swoich siedzib na nieużytkach, bagnach, terenach podmokłych⁵. Przy rzekach wzniesiono konwenty w Krakowie, Poznaniu, Wilnie, Płocku, Samborze, Kownie, Tykocinie i Bydgoszczy, a na terenie bagnistym w Kobylinie⁶. W Warszawie i Kazimierzu Biskupim budowano z kłopotami ze względu na podmokły teren⁷.

Sposób rozplanowania budowli konwentu wraz z całym otoczeniem określał ustalony kanon, wzorowany na klasztorach macierzystych (benedyktynów – St. Gallen, cystersów – Clairvaux). Reguły zakonne zgromadzeń cenobijnych (wyłączając żebracze) przewidywały m.in. uprawę roli i ogrodów, a także hodowlę zwierząt na potrzeby utrzymania zgromadzenia, stąd bogate ogrody cysterskie i benedyktyń-

¹ Bernardyni byli zreformowanym odłamem zakonu franciszkańskiego, istniejącego od roku 1233. W XIV w. wśród franciszkanów powstały rozbieżności, wynikające z odmiennego stosowania się braci do pierwotnej reguły ubóstwa, zakładania stałych konwentów oraz możliwości kształcenia. W wyniku tych rozbieżności wyłonili się dwa odłamy rodziny franciszkańskiej: Bracia Mniejsi Konwentualni (*Ordo Fratrum Minorum Conventualium*) oraz Bracia Mniejsi Obserwanty (*Ordo Fratrum Minorum Regularis Observantiae*) [Zarys historii zakonu braci mniejszych, Kraków 2000, s. 12].

² W przykładach rozwiązań korpusów śląskich kościołów w systemie konstrukcyjnym jest widoczny regres stylowy, zarówno w użyciu formy bazylikowej i pseudobazylikowej oraz zastosowaniu masywnych filarów wielobocznych, jak też sklepień (w nawie głównej stosowano sklepienia gwiaździste czteroramienne, w nawach bocznych z kolei krzyżowo-żebrowe). Dotyczy to także kościołów klasztornych w Jaworze i Wrocławiu. O regresie form kościoła klasztorowego we Wrocławiu wspomina również Edmund Małachowicz [E. Małachowicz, Wrocław. Zespół pobernardyński, Warszawa 1985, s. 13].

³ R. Manselli, *Franciszkanie we Włoszech w XIII wieku*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, t. 1: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, Lublin 1983, s. 129-130.

⁴ Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie (APBr), rkps M-2, k.60r (Kościan – “extra muros”), k. 81r (Lwów – “in suburbio”), k.86v (Koto – “in oppido suburbio”), k.125v (Sambor – “circa civitate”); rkps M-25, s. 71 (Radom – “extra muros”, “in suburbio”).

⁵ M. Kutzner, *Architektura polskich późnogotyckich klasztorów franciszkanów obserwantów (zwanych bernardynami)*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, t. 1, s. 292.

⁶ M. Maciszewska, *Klasztor bernardyński w społeczeństwie polskim 1453-1530*, Warszawa 2001, s. 103.

⁷ M. Kutzner, op. cit., s. 293.

skie. W zakonach eremickich z kolei, przy pustelniach, uprawiano rośliny na potrzeby własne. Ogrody franciszkańskie natomiast posiadały ograniczoną wielkość ze względu na warunki lokalizacji w pobliżu zwartej zabudowy miejskiej⁸.

Teren średniowiecznego klasztoru bernardyńskiego nie był ograniczony wyłącznie do *claustrum*. Specyfika zakonu zabraniała braciom czerpania dochodów z innych źródeł niż kwesta i legaty, bracia nie mogli też zajmować się uprawami i hodowlą. Zasady tej jednak nie przestrzegano, łamiąc tym samym regułę zakonną. Wokół *cenobium* istniało wiele budynków pomocniczych, otaczały jego oficyny i budynki gospodarcze, w zależności od regionu były wznoszone w technice szachulcowej lub z drewna, z czasem zastępowane murowanymi. Lokalizacja budynków zależała od warunków terenowych, przede wszystkim od położenia oraz traktów dojazdowych i rzek. Z upływem czasu przy klasztorach bernardyńskich pojawiły się dziedzińce gospodarcze oraz ogrody klasztorne, głównie warzywniki i sady⁹.

Program ogrodowy bernardynów trudno jest zdefiniować ze względu na szczątkowe wzmianki źródłowe oraz wielokrotne zmiany zagospodarowania terenu do czasów współczesnych. Podstawową informacją o posiadanych przez zakonników uprawach i hodowlach są nieliczne wzmianki dotyczące przede wszystkim nadań terenów sąsiadujących z klasztorem i zapisów testamentowych. Informacji tego typu pojawia się więcej dopiero w okresie nowożytnym, u schyłku XVI (pojawia się wówczas funkcja chronologa, którą pełnił jeden z braci zakonnych), a głównie w XVII i XVIII wieku, gdy zaczęto spisywać kalendaria, topografie i kroniki konwentu, zawierające opisy fundacji, jej położenia, dziejów oraz budowy, oparte o odpisy dokumentów fundacyjnych, królewskich, biskupich, a nawet papieskich (zawierały papieską zgodę na posiadanie przez konwent własności i gruntów)¹⁰.

Tylko jeden z klasztorów franciszkanów obserwantów – konwent św. Katarzyny, położony u stóp Łysej Góry w Górach Świętokrzyskich, był uznany za eremicki¹¹. W akcie fundacyjnym z 1477 roku klasztor otrzymał teren z ogrodami, łąkami, ziemiami, stawami oraz lasem. Biskup krakowski Jan Rzeszowski, będący fundatorem eremu, zezwolił także braciom na posiadanie uli¹². Dokładniejszy opis dóbr jednak nie jest znany. Podobne nadanie uczynił Aleksander Jagiellończyk na rzecz bernardynów wileńskich, gdy ofiarował im w 1504 roku wielkie obszary leśne z prawem wyrębu drzew (tym samym przyczynił się do powstania kolejnej siedziby zakonu w Budstawiu)¹³. W źródłach zakonnych znajdują się także wzmianki o stawach, w których bracia łowili ryby, położonych w pobliżu klasztorów w Lublinie i Przeworsku¹⁴. Przeworski klasztor usytuowano od południowej strony kościoła. Trójskrzydłowy budynek klauzury otacza dziedzińiec wewnętrzny. Istotną częścią zespołu jest także ogród klasztorny, umieszczony między skrzydłem zachodnim a murem wyznaczającym zakres parceli należącej do zakonu, a także dwa stawy, położone od południa. Prawo połowu ryb w wodach położonych w okolicy swoich siedzib otrzymali również zakonnicy w Kazimierzu Biskupim i Skępem¹⁵.

⁸ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1978, s. 62.

⁹ B. Pięrcionek, *Architektura gótyckich klasztorów franciszkanów obserwantów w Polsce XV-XVI wieku*, Wrocław 2010, s. 134.

¹⁰ M. Maciszewska, *op. cit.*, s. 9.

¹¹ Bernardyni wznosili klasztory na tzw. surowym korzeniu, jedynie siedziby klasztorów położonych na Pomorzu, od 2 połowy XVI w. należących do kustodii pruskiej prowincji saskiej św. Jana Chrzciciela (Barczewo, Gdańsk, Lubawa, Nowe, Toruń, Chełmno, Wielów), przejęto od franciszkanów konwentualnych. W miejscowości św. Katarzyna około 1477 r. przejęto pustelnię pobenedyktynską, stąd klasztor uznaje się za eremicki (B. Pięrcionek, *op. cit.*, s. 11).

¹² *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum a fr. Joanne de Komorowo compilatur*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888, s. 203.

¹³ W.F. Murawiec, *Budstawa*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, (red.) H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 31-32.

¹⁴ Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie: Przeworsk: rkps. RGP-b-2, s. 68; Lublin: rkps. M-2, k. 69v.

¹⁵ H.E. Wyczawski, *Kazimierz Biskupi*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, (red.) H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 129; W.F. Murawiec, *Skępe*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, (red.) H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 327-328.

Najwięcej informacji o ogrodach zawiera *Memoriale* Jana z Komorowa. Pisząc o początkach konwentu poznańskiego, autor wspomina, że „dzięki pracy braci tereny dzikie, porośnięte krzakami przekształciły się w ogród”¹⁶. Istnienie ogrodu przy opactwie w Kobylinie, a także jego wpływ na rozwój przedmieścia i zmianę jego krajobrazu, potwierdza z kolei zapis w kronikach prowincji bernardyńskiej: pierwsze drewniane budynki ulokowano w pobliżu rzeki Rdęcy około roku 1456. Teren otaczający zabudowania klasztorne był bagnisty, ale urodzajny, a założony przez zakonników ogród przyczynił się do zmiany wizerunku miasta, które nie było otoczone murem obronnym¹⁷. Z 1499 roku z kolei pochodzi zapis o darowiźnie przekazanej zakonowi w Tarnowie przez Jana Amora i Rafała Tarnowskich, a wspomniane nadanie obejmowało kościół, klasztor oraz mały ogród¹⁸.

W księdze przywilejów miasta Sambora pod rokiem 1578 znajdujemy wzmiankę o ogrodach położonych wzdłuż murów miejskich. Nie są znane uprawy, ale – jak czytamy dalej – „produkty powstałych właśnie tam ich ogrodów zaspokajały również najwybredniejsze gusta”¹⁹. W Łowiczu przełożony klasztoru ojciec Gabriel z Kołaczkowa zbudował murowany krużganek i ukończył budowę ceglanych skrzydeł klasztoru, a także założył ogród zakonny z sadem, który częściowo otoczono murem²⁰. Do dziś nie zachowało się nic z ówczesnego ogrodu, a klasztor po licznych przebudowach zatracił swój charakter i służy celom świeckim.

Z powyższego opisu wynika, że bernardyni włączali się w pewnej mierze w działalność gospodarczą, przygotowując teren pod budowę klasztorów, na co wskazuje także agrarny charakter przedmieść. W wielu przypadkach konwenty stały się również dominantą krajobrazową i wpłynęły znacząco na urbanizację okolicznych terenów (Poznań, Sambor, Kobylin). Przybycie bernardynów do Skępego, położonego wśród lasów, zmieniło jego krajobraz przez powstanie dróg wiodących do klasztoru. Mniejszy wpływ na intensyfikację urbanizacji przedmieść dzięki zakładanym klasztorom można zauważyć w dużych miastach (Wrocław).

Jednym z najlepiej zachowanych średniowiecznych zespołów bernardyńskich w Polsce jest klasztor radomski z późnogotycką bryłą, niezmienioną z zewnątrz, oraz modelowym schematem funkcjonalnym, charakterystycznym dla franciszkańskiej rodziny obserwanckiej. Rangę obiektu podkreśla fundacja królewska Kazimierza Jagiellończyka. W średniowieczu konwent dysponował przyklasztornym ogrodem, w którym znajdowały się zabudowania gospodarcze oraz sad owocowy, łąka i sadzawka rybna. Powierzchnia terenu, będącego w posiadaniu konwentu, wynosiła 16 morgów i 20 prętów, z czego większa część pochodziła z pierwotnego nadania królewskiego. Budowle zakonne zgrupowano wokół dwóch dziedzińców. Na obszerny dziedziniec przykościelny, tzw. cmentarz, prowadzi wolno stojąca brama, wzniesiona na rzucie kwadratu, której część dolna jest sklepiona kolebą, wyższą zaś wykonano w formie baldachimu na kolumnach, zwieńczonego kopulastym dachem. W centrum znajduje się kościół zakonny o układzie halowym. Budynek klauzury przylega do fasady kościoła zakonnego od południa i składa się z trzech skrzydeł, rozplanowanych wokół prostokątnego wirydarza z krużgankami oraz dostawionego prostopadle do skrzydła południowego budynku kuchni z piramidalnym kominem. Od południowego wschodu rozplanowano obszerny ogród kwiatowy, a cały teren przyklasztorny został otoczony wysokim murem²¹. Schemat radomskiego klasztoru, najczęściej z ograniczonym programem użytkowym (dostosowanym do liczby zakonników), powtarza się w planach innych cenobiów.

¹⁶ *Memoriale...*, op. cit., s. 176.

¹⁷ Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie: Kobylin: rkps. M-2, k. 63v.

¹⁸ Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie: Tarnów: rkps. XIV-a-1.

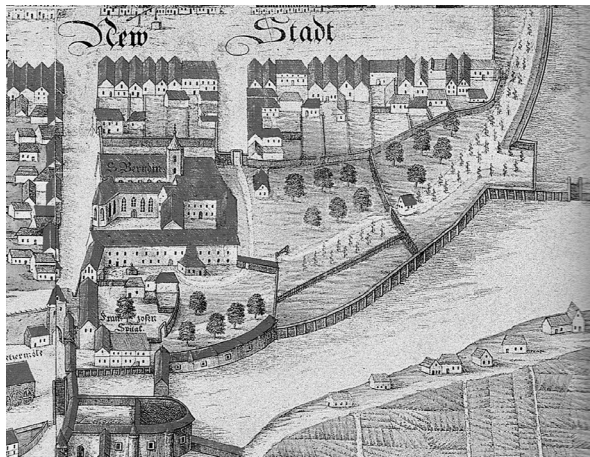
¹⁹ A. Kuczera, *Materiały do historii miasta Sambora 1390-1795*, Lwów 1936, s. 137-138.

²⁰ *Memoriale...*, op. cit., s. 201.

²¹ B. Pierścioneł, op. cit., s. 86-87.

W dużej mierze widoczne są analogie w rozplanowaniu przestrzennym założeń klasztornych wraz z otaczającym terenem do innych zakonów żebraczych, głównie do franciszkanów konwentualnych oraz dominikanów (pomijając samą lokalizację obu cenobiów, których terenem działalności były przede wszystkim obrzeża zabudowy centrów dużych miast, co powodowało ograniczenie powierzchni terenów ogrodowych). W programie ogrodowym zarówno franciszkanów, dominikanów, jak i augustianów dominował wirydarz klasztorny oraz kwatery ogród użytkowo-ozdobny²². Wirydarz nawiązywał do średniowiecznej idei *hortus conclusus* (ogrodu zamkniętego). W średniowiecznych klasztorach bernardyńskich był umieszczany zwyczaj od południa (Wrocław, Warszawa, Kobylin, Przeworsk, Warta, Łowicz, Radom, Jawor), wyjątkowo lokowano zabudowania klasztorne od północy, głównie gdy względy terenowe uniemożliwiały budowę od południa (Bydgoszcz, Kazimierz Biskupi, Przasnysz). Wirydarz zawsze przybierał formę zbliżoną do kwadratu i uprawiano w nim przede wszystkim zioła oraz kwiaty, zwykle dzieląc go na kwatery według reguły *ad quadratum*, a w jego centrum umieszczano studnię, fontannę, rzeźbę lub dominujące drzewo. W średniowieczu bowiem kwadrat był formą bardzo uprzywilejowaną i stosowano go często jako podstawowy moduł budowli. Miał też swoje symboliczne znaczenie, związane z czterema cnotami kardynalnymi: roztropnością, wstrzeźliwością, sprawiedliwością i męstwem. Pierwotne ogrody otoczone krążkami obsadzano warzywami, ziołami przyprawowymi, leczniczymi oraz kwiatami, dopiero z czasem przekształciły się one w miejsca kontemplacji, spacerów, zadumy i wypoczynku, a jego pielęgnacja stanowiła dodatkowy element służby Bogu.

Wiele cennych informacji o ukształtowaniu terenów zieleni wokół dwóch klasztorów śląskich: we Wrocławiu i Jaworze, dostarczają źródła ikonograficzne. Są to jednak już materiały nowożytne, gdyż pochodzą z 2 połowy XVI, XVII oraz XVIII wieku i w znikomym stopniu odzwierciedlają pierwotny układ ogrodów klasztornych. Najstarszy plan aksonometryczno-perspektywiczny Wrocławia, autorstwa Barthla Weihnera z 1562 roku, przedstawia klasztor obserwantów od strony południowej (il. 1). Usytuowa-

II. 1. Klasztor bernardyńców we Wrocławiu, Barthel Weihner, Wrocław 1562, Biblioteka Uniwersytecka (foto B. Pierścionek)

III. 1. Bernardine monastery in Wrocław, Barthel Weihner, Wrocław 1562, University Library (photo by B. Pierścionek)

²² L. Majdecki, *op. cit.*, s. 77.

ny został wówczas w pobliżu ujścia Oławy do fosy miejskiej. Na ilustracji widoczny jest klasztorny wirydarz. Od strony wschodniej zespołu klasztornego z kolei umieszczono prawdopodobnie sad i ogród warzywny, rozciągający się nad brzegiem Oławy, od południa – dziedziniec gospodarczy z sadem, a także niewielki wydzielony ogródek graniczący z klasztornym szpitalem. Jest bardzo prawdopodobne, że klasztor funkcjonujący jako samowystarczalne gospodarstwo posiadał zakonnika pełniącego funkcję medyka, który na potrzeby chorych współbraci zajmował się także uprawą roślin leczniczych (przy wrocławskim klasztorze mógł zatem funkcjonować ogród na kształt *hortus medicus*). Wiadomo, że z powodu dużej liczby zgonów w czasie epidemii dżumy we Wrocławiu w 1633 roku, zamieniono na cmentarz część ogrodu szpitalnego, rozciągającego się po wschodniej i południowej stronie klasztoru²³. Na jednym z rysunków Friedricha Bernharda Wenera, przedstawiającym klasztor od południowego wschodu, widoczny jest niewielki ogród warzywny znajdujący się poniżej południowego skrzydła klasztoru. Przekazy źródłowe z XVIII i XIX wieku zawierają stwierdzenie, iż ogrody, które w części dzierżawiono, przynosiły szpitalowi dodatkowy dochód²⁴. W XIX wieku w miejscu zburzonych fortyfikacji powstał ciąg promenad wzdłuż fosy. Parcela należąca do szpitala oraz parafii św. Bernardyna odgradzona była od promenady murem, co jest widoczne na planie E. Fenzla z 1835 roku. Na wspomnianym planie czytelny jest także duży ogród od strony wschodniej, opisany jako *Humanitätsgarten* (ogród dzierżawiło wówczas od szpitala św. Bernarda Towarzystwo Przyjaciół Humanitaryzmu). *Humanitätsgarten* można zaliczyć do modnego wówczas założenia typu *établissement* – ogródka służącego różnym formom rozrywki²⁵. W połowie przeznaczony na ogród był także wirydarz klasztorny oraz mniejsze ogródki ulokowane w pobliżu skrzydła południowego i budynku kuchni. Dzisiaj wirydarz jest efektem gruntownej rewaloryzacji, nawiązującej do średniowiecznych i renesansowych wzorów ogrodów klasztornych. Posiada symetryczny, kwaterowy układ ze ścieżkami krzyżującymi się na środku pod kątem prostym. Ustawiono trejaże, a kwatery zdobią głównie bukszpan, cisy i kwiaty, z kolei w centralnym punkcie ustawiono XIX-wieczną rzeźbę.

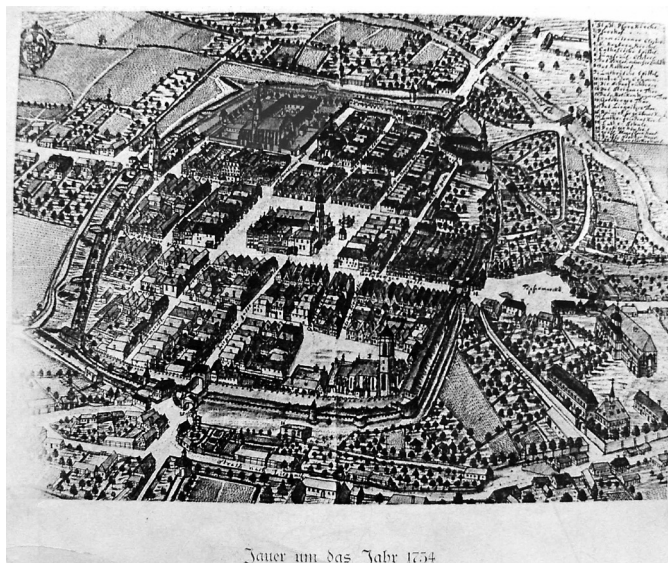
Odnosnie do zagospodarowania terenu klasztornego w Jaworze niezwykle cennym źródłem są pochodzące z 2 połowy XVII wieku dwa plany miasta, odnalezione w 2007 roku, z zaznaczonym rzutem założenia klasztornego. Dzięki planom znamy jedynie formę ogrodów klasztornych, położonych w części południowo-wschodniej założenia klasztornego i dochodzącej aż do linii murów miejskich²⁶. Podobne rozplanowanie klasztoru widoczne jest na wykonanym w 1754 roku aksonometrycznym planie Jawora autorstwa Friedricha Bernharda Wenera (il. 2). Na planie przedstawiono widok klasztoru od strony północno-zachodniej. Teren zakonu otoczono murem, w którym od zachodu umieszczono bramę wejściową. Widoczna jest także dobudówka, dostawiona do skrzydła zachodniego klauzury, obecnie nieistniejąca, oraz wspomniane obszerne tereny ogrodów klasztornych, położonych od południowego wschodu terenu klauzury aż do granicy wyodrębnionej murem miejskim, czyli potwierdzających ich położenie na XVII-wiecznych planach miasta. Dokładne rozplanowanie dóbr klasztornych widoczne jest z kolei na planie z 1840 roku. Zakon posiadał wówczas duży sad od strony wschodniej i północnej. Widoczne są także ogrody warzywne z regularnymi grządkami, umieszczone tuż przy skrzydle wschodnim klasztoru, a kończące na wysokości zamknięcia prezbiterium kościoła, oraz ogród zapewne ziołowo-warzywny, umieszczony przy skrzydle południowym, w pobliżu kuchni klasztornej.

²³ L. Burgermeister, G. Grundmann, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1930, s. 199.

²⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, AmW, nr inw. 27370 (Hospitalgarten 1718-1845).

²⁵ A. Gola, M. Ławicka, *Od klasztoru do muzeum. Dzieje zespołu zabudowań bernardyńskich we Wrocławiu*, Wrocław 2009, s. 48.

²⁶ Akta Muzeum Regionalnego w Jaworze, sygn. 1264, 1265.

II. 2. Klasztor bernardynów w Jaworze, Fryderyk Bernard Wernher, Jawor 1754,
Muzeum Regionalne w Jaworze

III. 2. Bernardine monastery in Jawor, Fryderyk Bernard Wernher, Jawor 1754,
Regional Museum in Jawor

Tematyka bernardyńskich ogrodów użytkowych, zwłaszcza XV-wiecznych, jest mało rozpoznana i z reguły opisywana marginalnie na tle architektury i historii kompleksów kościelno-klasztornych. Prezentowane układy ogrodowe są przykładami nowożytnymi, chociaż kompozycyjnie nawiązują do schematów średniowiecznych. Z pewnością jednak można stwierdzić, że kompleksy klasztorne stanowiły ważny element w strukturze ówczesnych miast i na stałe wpisały się w ich krajobraz. Były dominantą w krajobrazie przedmieść i wpłynęły na intensyfikację urbanizacji. Ogrody bernardyńskie nie osiągnęły tak imponujących i dekoracyjnych form oraz rozmiarów jak chociażby ogrody cysterskie. Charakter żebraczy zgromadzenia, o którym już wspomniano, a przede wszystkim funkcjonalizm w projektowaniu układu, dostosowany do liczby i potrzeb braci zamieszkujących dany klasztor, sprawił, że bernardyni zakładali głównie ogrody użytkowe i sady. Warzywniki umieszczano w pobliżu skrzydła południowego klauzury (w nim znajdowały się pomieszczenia gospodarcze oraz kuchnia i refektarz). Na symetrycznych prostokątnych grządkach uprawiano zioła i warzywa takie jak: cebula, por, seler, kolendra, koper, rzodkiew, burak, pietruszka, sałata, kapusta, pasternak, trybula i czarnuszka. Głównie od strony wschodniej, ale także i od południa znajdowały się sady, które obsadzano jabłonią, gruszą i śliwami. Zioła lecznicze sadzono w regularnych grządkach przy ogrodach warzywnych (gdy w klasztorze znajdowała się infirmeria lub szpital, wówczas wydzielano w pobliżu niewielki obszar pod uprawę). Były to m.in.: rozmaryn, mięta pieprzowa, szałwia, wrotycz szerokolistny, kozieradka, ruta, irys, mięta polna, mięta zielona, kminek, lubczyk i koper włoski. Rośliny w wirydarzach pełniły funkcję użytkowo-ozdobną. Z czasem, gdy wewnętrzny dziedziniec przekształcił się w miejsce kontemplacyjne, zaczęła przeważać jego funkcja dekoracyjna²⁷.

²⁷ G. Uerscheln, *Średniowieczne ogrody klasztorne*. [w:] *Klasztory i zakony. 2000 lat kultury i sztuki chrześcijańskiej*, (red.) K. Krüger, Ożarów Mazowiecki 2009, s. 278-281.

LITERATURA

- Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, rkps M-2, k.; k. 81r; k.86v; k.125v; rkps M-25; rkps. RGP-b-2, rkps. M-2, k.69v.; rkps. M-2, k.63v.; rkps. XIV-a-1.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, AmW, nr inw. 27370 (Hospitalgarten 1718-1845). Akta Muzeum Regionalnego w Jaworze, sygn. 1264, 1265.
- BURGERMEISTER L., GRUNDMANN G., *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau, t. 1, cz. II i III*, Breslau 1930.
- GOLA A., ŁAWICKA M., *Od klasztoru do muzeum. Dzieje zespołu zabudowań bernardyńskich we Wrocławiu*, Wrocław 2009.
- KUCZERA A., *Materiały do historii miasta Sambora 1390-1795*, Lwów 1936.
- KUTZNER M., *Architektura polskich późnogotyckich klasztorów franciszkanów obserwantów (zwanych bernardynami)*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej, t. 1: Franciszkanie na ziemiach polskich*, (red.) J. Kłoczowski, Lublin 1989.
- MACISZEWSKA M., *Klasztor bernardyński w społeczeństwie polskim 1453-1530*, Warszawa 2001.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1978.
- MAŁACHOWICZ E., *Wrocław. Zespół pobernardyński*, Warszawa 1985.
- MANSELLI R., *Franciszkanie we Włoszech w XIII wieku*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej, t. 1: Franciszkanie na ziemiach polskich*, Lublin 1983.
- Memoriale Ordinis Fratrum Minorum a fr. Joanne de Komorowo compilatur*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica, t. 5*, Lwów 1888.
- MURAWIEC W., *Budstaw*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, (red.) H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985.
- MURAWIEC W., *Skępe*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, (red.) H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985.
- PIERŚCIONEK B., *Architektura gotyckich klasztorów franciszkanów obserwantów w Polsce XV-XVI wieku*, Wrocław 2010 (maszynopis pracy doktorskiej w Bibliotece Głównej Politechniki Wrocławskiej).
- UERSCHELN G., *Średniowieczne ogrody klasztorne*, [w:] *Klasztory i zakony. 2000 lat kultury i sztuki chrześcijańskiej*, (red.) K. Krüger, Ożarów Mazowiecki 2009.
- WYCZAWSKI H., *Kazimierz Biskupi*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, (red.) H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985.
- Zarys historii zakonu braci mniejszych (Od powstania zakonu do podziału na konwentualnych i obserwantów)*, Kraków 2000 (maszynopis w Bibliotece Instytutu Studiów Franciszkańskich w Krakowie).